

20 MAY 1980

पि१५,
१००५

शि. प्र. मंडळी, पुणे ९.

मीमांसा विद्यालय

卐 ग्रंथालय 卐

ग्रंथ नाव रसरत्नहारः
(लिखित पत्रे ८)

लेखक त्रिपाठी शिवराम

19

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ श्रीशंभुदे ॥ निरीक्ष्यतिविष्टोश्चरणारविंदनखेषु लक्ष्मीः
 प्रतिबिंबमस्मात् ॥ दशावतारादपिमन्यमानात्वाधिक्यमास्ताद्द्विदुषांसुरवाय ॥
 ॥ १ ॥ उद्भूयते सर्वविचक्षणानां प्रीत्यैषयायं रसरत्नहारः ॥ गुणैरुपेतो खिल
 लब्धवर्षाकंठस्थितस्याद्वि - तोर्दिगंते ॥ २ ॥ स्यात्कृष्णपिभावेन्नरसो विभावे
 स्तथानुभावे व्यभिचारिभिश्च ॥ आरोप्यमाणः क्रमशः प्रकर्षयथोचितैसात्वि
 कसंपत्तेश्च ॥ ३ ॥ आलंबनोद्दीपनभिर्द्विभावोरसस्वहेतुः कथितो सुधीभिः ॥
 रसोपमालंब्य भवेत्प्रचत आलंबनास्यः स भवेद्द्विभावः ॥ ४ ॥ तटस्थ उद्दीपयते
 रसं य उद्दीपनाख्यो भवेद्द्विभावः ॥ रसस्य कार्ये ह्यनुभावसंज्ञं ज्ञेयाः सहाया व्य
 भिचारिणाश्च ॥ ५ ॥ शृंगारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ॥ रौद्रवीर्यत्सशांता
 ख्याकाव्येन वरसाः स्मृताः ॥ ६ ॥ स्त्रीपुंसयोर्मिथो रागवृद्धिः शृंगार उच्यते ॥ सं

१

भोगो विप्रलम्भश्च येन स्याद्विधो द्वयोः ॥ ७ ॥ संयुक्तयो रूपात्संभोगो विप्रलम्भो वि
युक्तयोः ॥ प्रच्छद्यश्रवदाकाशश्च पुनरेष द्विधा मतः ॥ ८ ॥ स्त्रीपुंसाविति निर्देशात्मा
विकल्पते पुरा ॥ स्वीयाच परक्रीयाच सामान्वेति त्रिधा स्त्रियः ॥ ९ ॥ स्वक्रीयाचोत्त
माचारापतिमात्रानुरागिणी ॥ मुग्धामध्याप्रगल्भेति त्रिधां कुरित यौवना ॥ १० ॥ ता
स्वापासाद्विधाज्ञात यौवनाज्ञात यौवना ॥ न वोढा सेवसुरत प्रतिरोधकलज्जया ॥ ११ ॥
स्याद्विश्रब्धनवोढाचमानाकमंदाक्षमाद्यतः ॥ द्वीकाम साम्यमध्यास्याक्षैर्येसाग
सिनायके ॥ १२ ॥ वक्रोस्तद्वैपरीत्ये - भवेत्यरुषवाग्रुषा ॥ प्रोढाद्यधिककंदर्पापत्याव
खिलकेलिकृत् ॥ १३ ॥ एषा ज्येष्ठा कनिष्ठेति द्विधा स्त्रैर्द्वैकभाजनं ॥ अर्तुयसि भवेज्येष्ठा
कनिष्ठा तु न तो वरा ॥ १४ ॥ धीराधीरातथाधीराधीरेति त्रिविधे स्त्रियौ ॥ मध्याप्रगल्भिके
माना वरुषायामुदिते बुधैः ॥ १५ ॥ धीराधीरे क्रमाद्यं ग्या व्यंग्य दोष प्रकाशिके ॥ १६ ॥ प्रियं

१

सोत्रासवक्रोक्त्या माध्याधीराश्रवेद्रुषा ॥ १६ ॥ अधीरापरुषोक्त्या च धीराधीरानुरोद
नेः ॥ प्रगल्भ्यादिधीरास्याश्च नकोपाकृतिस्तदा ॥ १७ ॥ उदास्ते सुरनेस्तत्र दर्शयित्वा
दराद्वहिः ॥ धीराधीरानुसोच्छ्रुत्माषणैः खेदयेद्भवं ॥ १८ ॥ तर्जयेत्तउ येदेतदुक्तसाहि
त्यदर्पणे ॥ धीरादिभेदास्वीपाया इति प्राचीनत्वेन ॥ १९ ॥ नन्येस्तपरकीयाया अकिते
स्युरिलीरितं ॥ स्वानूढा स्वानुरक्तास्त्रोपरकीयान गद्यते ॥ २० ॥ उत्तमावमभेदाभ्यां द्विविधा
द्विविधामता ॥ अलक्षिताभुरांगैषास्वीया कल्पोत्तमा भवेत् ॥ २१ ॥ त्वद्भिन्ना त्ववमासे
या विदग्धा प्रास्ततद्भिदाः ॥ २२ ॥ परोढा कन्यकाभे - द्विविधैषा परांगना ॥ चैषेषा स्फा
नप्रसिद्धेनुरागः कविभिस्ततः ॥ २३ ॥ विदग्धा मुदितान् चैषानुशयानाथलक्षिता ॥ २३ ॥
गुल्याचकुलराचेति षट् प्रकारोदितानुधैः ॥ २४ ॥ विदग्धावाक्रियाहेतुवैदग्ध्याभ्यां
द्विधैष्यते ॥ २४ ॥ भाविस्वामी एवोद्येन प्रहृष्टामुदितोच्यते ॥ नाशात्सकेत - तस्यस्यभा

२
विनोभावशंकया ॥ स्वहीनप्रिययातस्य बोधाश्चानुशपात्रिधा ॥ २६ ॥ लक्षितासालुविज्ञेया
याजनैर्ज्ञातरागिका ॥ यगोयापतिसागुप्ताभ्रतंभाविभवङ्गतं ॥ २७ ॥ कुलटाबहुपुरागावेश्या
देश्याप्रकृशतः ॥ लोभेनसर्वपुरागासामान्याकथिताबुधैः ३८ ॥ गर्वितावान्वसंयोगदुःखि
नामानिनीस्त्रियः ॥ गर्विताद्विविधाहेत्वैः प्रेमसौंदर्ययोर्भिदा ॥ २९ ॥ मानः कोपः सलुहेधा
प्रणयेष्वोत्थमेदतः ॥ द्वयोः प्रणयमानस्यात्कोपोयः कारणविना ॥ ३० ॥ पत्युरन्यप्रियासंगेदृ
ष्टेयानुमितेऽकृते ॥ ईर्ष्यामानोभवेस्त्रीणां तत्रत्वनुमितस्त्रिधा ॥ ३१ ॥ तत्त्वप्रापितभोगां
कगोत्रस्खलनतोभवेत् ॥ सायमेदोथदानंचमत्युपेक्षेरसांतरं ॥ ३२ ॥ तद्गंगायपतिः कुर्या
त्पडुयायानिमान्क्रमात् ॥ तत्रप्रियवचःसामभेदः सख्युपरंजनं ॥ ३३ ॥ दानं व्याजेनप्लुषा
देः पादयोः पतनं नतिः ॥ सामादौलुपरिक्षीणेस्यादुपेक्षावधीरणं ॥ ३४ ॥ रमसत्रासहृषीदेः
कोपपञ्चशोरसांतरं ॥ इतिमानविचारस्तकृतः साहित्यदर्पणे ॥ ३५ ॥ मानोलघुमध्यम

श्वगुरुश्चेतित्रिधा भवेत् ॥ असाध्यस्तरसायासइतिभानुकृतोच्छ्रितं ॥ ३६ ॥ अर
स्त्रीदर्शनोश्च - गोत्रस्खलनजस्तथा ॥ अन्यस्त्रीसंगजनितः क्रमेणत्रिविधो भ
वेत् ॥ विशेषानापिकानांस्युः स्वाधीनपतिकादयः ॥ अन्यत्रपौर्वापर्येत्तौ हेतु
रुद्योमनीषिभिः ॥ ३८ ॥ स्वाधीनस्वात्पतिर्यस्यास्वाधीनपतिकाहि सा ॥ सुर
ताचित्तवारजासुरतस्योपयोगिनी ॥ ३९ ॥ सपादयतिसाथग्रीयासावासक
सज्जिका ॥ सोक्ताध्यायतियाभर्तुरनागमनकारणं ॥ ४० ॥
रथीताश्चिनीतुसंकेतंयातियासाभिसारिका ॥ विप्रलब्धाप्रियंतत्रादृष्टासंता
पसंकुला ॥ ४१ ॥ खंदितारतिचिद्वाद्योयस्याआयातिनायकः ॥ कलहांतरिता
नत्तायाचमत्यप्रियंभवेत् ॥ ४२ ॥ प्रवासिनीप्रियेतप्ताज्ञेयाश्रेषितभर्तुका ॥

३

प्रवत्स्यति प्रीत- लाप्रनत्स्यत्यनिकाशवेत् ॥ ४३ ॥ कुर्वतोप्यहितं प्रतुर्हि
तरुद्युत्तमाहिसा ॥ हिताहितं पाचरति प्रियवन्मध्यमाचसा ॥ ४४ ॥ कुर्व
त्यपि प्रियं पत्या नहिते कुरुते धमा ॥ इति तस्त्रिविधा तेयाः स्वभावप्रभ
वैर्गुणैः ॥ ४५ ॥ विश्वासपात्रं विश्रामकारिणी पश्चचारिणी ॥ सखी तस्या
कर्मशिखा ऋषोपात्रं प्रपूर्वकं ॥ परिहासश्चदपत्योर्मिथः सख्याकृतस्त
था ॥ दूतव्यापारनिपुणा दूती संयोगकारिणी ॥ ४६ ॥ वीरहादेती पिकात्र
वर्ण्यं लनापकायतः ॥ पतिश्चोपपतिश्चैव वैशिकश्चक्रमास्त्रयः ॥ ४७
बोढापतिः स्मृतेरक्तो नित्यं वेश्यासु वैशिकः ॥ अन्यो विटश्चोपपतिर्यः स्त्रीणामश्र
योरत्तेः ॥ ४९ ॥ रक्तो नुरक्तो नुकूलः समः सर्वासुदक्षिणः ॥ धृष्टस्पष्टापराधोपि प्रि

३

यथापिनिराकृतः ॥ ५० ॥ निर्लज्जो स्यात्समासक्तः शठस्त्रीकपटेपटः ॥ यथासंभन
मेतेषां भेदाज्ञेयामनीषिभिः ॥ ५१ ॥ यानीचचलुरश्वोभोशठभेदोऽप्रकीर्तितो ॥ वा
कूचेषां व्यंग्यसंयोगनिपुणश्चतुरोमतः ॥ ५२ ॥ तेषां च नर्यसचिवः पीठमर्दी वि
टस्तथा ॥ चेटो विदूषक इति चतुर्धा भानुनोदिता ॥ ५३ ॥ पीठमर्दप्रकुपितः स्त्रीप्र
सादक उच्यते ॥ विटः कामकलाभिज्ञः चेटः संधानदक्षिणः ॥ ५४ ॥ अंगवाग्देषवैह
त्यहास्यकारी विदूषकः ॥ आद्यानुरागमानीत्यप्रवासकरुणात्मकः ॥ ५५ ॥ चतुर्धा
विप्रलम्भस्यात्पूर्वपूर्वैर्ह्ययंगुरुः ॥ नवावलोकान्दपत्योः कामवर्धितरागयोः ॥ ५६ ॥
पूर्वनुरागो वित्तयोद्घर्षपूर्णस्पृहयोर्दश ॥ मानप्रवासावुदितो पंचत्वे करुणासयोः ॥ ५७
एकस्पतत्रचतस्रवर्णानि क्रियते बुधैः ॥ अथ स्त्रीणामलंकारावर्णयित्वा स्त्रदशि
ताः ॥ ५८ ॥ यौवने सत्त्वजास्तासामष्टाविंशतिरीरिताः ॥ अलंकारात्रैस्तेभावहाव

हेलास्त्रयोगजाः ॥५९॥ शोभाकांतिश्चदीप्तिश्च माधुर्यंचप्रगल्भता ॥ औदार्यंधैर्य
 मिल्येते सप्तैवस्युरयत्नजाः ॥६०॥ लीलाविलासोविच्छित्तिविंबोकः किलकिंचित्तं ॥ मोदापि
 तं कुट्टमितं विभ्रमोललितं मदः ॥६१॥ विद्वतंतपनंमौग्ध्यंविक्षेपश्चकुतूहलं ॥ हसि
 तंचकितंकेलिरित्यष्टदशसंख्यकाः ॥६२॥ स्वभावजास्युग्मवाद्यादशपुंसांमनंत्यमी ॥
 भावोविकारश्चैतस्यान्निविकल्पेयसादिमः ॥६३॥ नेत्रादिविकृतिद्योत्योभावोहावे
 रतीच्छिकः ॥ हेलात्यंतसमालस्योहावएवोदितः क्रमात् ॥६४॥ रूपयोवनयोगाद्यैशो
 भास्यादंगभूषणे ॥ मन्मथोन्मेषणासैवविस्तीर्णाकांतिरुच्यते ॥६५॥ कांतिरेवा
 तिप्रकाशादीप्तिरित्याभिधीयते ॥ सर्वावस्थाविशेषेस्तंषुयाधुर्यंरमणीयता ॥६६॥
 निःसाध्यसत्त्वं प्रागल्भ्यमौदार्यं विनयः सदा ॥ मुक्तात्मश्चावनाधैर्यं मनोवृत्तिरंच
 चला ॥६७॥ अंगैर्वैषैरलंकारैः प्रेमनिर्वचनेरपि ॥ प्रतिप्रयोजितैर्लीलांप्रियस्या

मुकतिंविदुः॥६८॥ पानस्नानासमासनादीनां मुखनैत्तादिकर्मणां॥ विशेषस्तु
विलासस्यादिष्टसंदर्शनादिना॥६९॥ स्तोकमाल्यादिरचनाविच्छितिः कांतियोष
हत्॥ विंबोकस्वतिगर्वेणवस्तनीष्टेप्यनादरः॥७०॥ क्रोधक्रमत्रासहासशुद्ध
रोदनसंकरं॥ अस्मीष्टसंगजादुर्षादुदेतिकिलकिंचितं॥७१॥ तद्भावभावितैक्ति
वल्लभस्यकथादिषु॥ मोट्टापिलमितिप्रादुःकर्णकंदूयनादिकं॥७२॥ किशस्तना
धरादीनां ग्रहेहर्षेपिसंभ्रमात्॥ आदुःकुट्टमितंनेतिशिरःकरविधूननं॥७३॥ त्व
रपीरागहर्षादेदपितागमनादिषु॥ अद्यस्नानेभूषणादीनां विन्यासोविभ्रमोमतः॥
॥७४॥ सुकुमारतयांगानां विन्यासोललितंविदुः॥ प्रदोविकारःसौभाग्ययौवनाद्यव
लेपतः॥७५॥ वक्तव्यकाले। यक्वोत्रीउयाविहृतंमतं॥ तपनंप्रियविच्छेदेस्मरावेगा

६

दितं ॥ ७६ ॥ अज्ञानादिवसंपद्यप्रतीतस्त्राणिवस्तनः ॥ दयितस्यपुरः प्रोक्षे
 तंमौर्ध्वंतत्तलवेदिभिः ॥ ७७ ॥ मूषणामर्धरचनाब्रथाविश्वगवेषणं ॥ रहस्या
 र्यानमीषत्रविशेषोदयितांतिके ॥ ७८ ॥ रम्यवस्तरमालोकेलोलतास्याकुतूह
 ले ॥ हसितंतुवृथाहासोयौवनोद्भेदसंभवः ॥ ७९ ॥ कुतेषोपिदयितस्याग्रचकितं
 मयसंभ्रमः ॥ विहारसहकान्तेनक्रीडनंकेलिरुच्यते ॥ ८० ॥ निर्वेदो ग्लानिशंके
 चमदोसूपाश्रमेपिच ॥ चिंतास्मृतिर्धृतिर्नोहो ब्रीडालस्यंचदीनता ॥ ८१ ॥ चाप
 ल्यंहर्षआवेगोविषादोज्ज्वलातथा ॥ ओत्सुक्यनिद्रागर्वाश्चवितर्कयस्मृतिस्त
 था ॥ ८२ ॥ सुप्तविबोधोमर्षश्चाप्यवहित्यमशोग्रता ॥ व्याधिर्मतिस्तथोन्मादोम
 रणंत्रासएवंच ॥ स्तब्धस्वेदोशरोमांचःस्वरफंगोथवेपथुः ॥ वैवर्ण्यमश्रुप्र
 लयावित्यष्टौसाक्षिकामताः ॥ ८३ ॥ प्रथमेत्वभिलाषस्याद्वितीयेचितनंभवेत् ॥

५

वृत्तयेतुस्मृतिः प्रोक्ता चतुर्थे गुणकीर्तनं ॥ ८४ ॥ उद्देशः पंचमः प्रोक्तो विलापः षष्ठं
च्यते ॥ उन्मादः सप्तमः प्रोक्तो भवेद्वाधिस्तथाष्टमे ॥ ८५ ॥ नवमे ज उता प्रोक्ता दश
मे मरणां भवेत् ॥ बृहत्समासा गौडी स्याद्द्वौ द्वै वीरे हसे रसे ॥ ८६ ॥ द्वित्रिपदयुक्ता समा
सां वैदर्भी रीतिरारव्यता ॥ शृंगारशांत करुणवीभत्समयानकाद्भुते योज्या ॥ ८७ ॥
उक्ता हजो भवेद्दीरस्त्रेधाधर्मो जितानतः ॥ श्लाघ्यैः सर्वगुणैर्युक्तो नायकस्तत्र व
र्ष्यते ॥ ८८ ॥ शोकजः करुणो ज्ञेयस्तत्र भूपातरोदनं ॥ मोहबैस्वर्यनिर्वेदप्रलापाश्च
णि वर्षयेत् ॥ ८९ ॥ हासजन्मासमाख्यातो हासनामारसो बुधैः ॥ चेष्टागवेषवैकल्या
द्बुध्यो हासस्य संयवः ॥ ९० ॥ विस्मयोद्योद्भुतो ज्ञेयः साक्षात्संभाव्यवस्तुनः ॥ दर्श
नात्प्रवणादापि देहिनामुपजायते ॥ ९१ ॥ नेत्रप्रकाशपुलकः स्वदो निष्पंदनेत्रता ॥

६

अनुभावाभङ्गु तस्य भाषा स्यादत्र गद्गदा ॥ १२ ॥ घोरवस्त्वलोकेन भीतिजना
 भयानकः ॥ वतितानी च वालेषु बहुधा वर्णयंत्यमुं ॥ १३ ॥ दिग्दर्शनं चास्य शोषो
 गद्गदागी श्वसंभ्रमः ॥ कंपस्त्रासश्च वैवर्ण्यं समोहोऽप्यत्र वर्णयते ॥ १४ ॥ रोद्रको
 धात्मको रोयः कोपः परपरा भवात् ॥ भीष्मक्रियो भवेदुग्रः सामर्षस्तत्र नाय
 कः ॥ १५ ॥ भुजाघातः स्वप्रशंसाशस्त्रोत्प्रेक्षोऽथ भ्रुकुटिः ॥ आक्षेपो दहनं शत्रो
 वर्णयन्ति कवीश्वरः ॥ १६ ॥ जुगुप्सात्यायबीभत्सः स्यादहृद्यश्रुतीक्ष्णोऽपि ॥ नि
 वृविनादिभंगादि महतानात्र वर्णयते ॥ १७ ॥ सम्यक्ज्ञानसमुद्भूतः शांतो निः
 स्पृहनायकः ॥ रागद्वेषपरित्यागात्सम्यक्ज्ञानसमुद्भवः ॥ १८ ॥ सिग्धाह
 वृत्तथादीनां क्रुद्धादमभयान्विता ॥ जुगुप्सिताविस्मिता च शांतेति स्पृह

६

षयः॥१९॥ जगतियद्यपिसंतियरः शतागुरुतमारचनानुबुद्धये॥ न
नुतथापिमयाननृत्तथावृताऽगुरुतमारचनाऽबुधबुद्धये॥१००॥
गुरुपादांबुजद्वंद्वप्रसादावाप्तसन्मतिः॥ त्रिपाठीशिवराख्योहारं पूरितवा
तयं॥१०१॥ इतित्रिपाठीशिवरामकृतोरसरत्नहारः समाप्तः॥ ॥

Handwritten text in a cursive script, possibly a name or title, written in brown ink.

Handwritten text, possibly a date or a small note, written in brown ink.

१००५

२७१

॥ रसरत्नसङ्घः पत्रेण ॥